

L. Chugayevska. Scientific activities of Ukrainian sociologists in emigration.

In the early 20th century the Ukrainian society experienced serious national and political changes. At that time a great number of Ukrainian scientists were forced to emigrate abroad, where they actively worked on the formation and development of the Ukrainian sociological thought.

Keywords: *emigration, Ukrainian sociological thought, society, scientists.*

УДК 316.258

М. М. Булатевич

**ПРИНЦИП МУЛЬТИКУЛЬТУРАЛІЗМУ В ТЕОРІЇ
ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА ДЖЕФФРІ АЛЕКСАНДЕРА**

У статті розкрито зміст принципу мультикультуралізму в теорії громадянського суспільства Дж. Александра. Суть цього принципу висвітлюється через його протиставлення принципу тотальності, притаманного європейській критичній соціологічній традиції. Показано наслідки для соціальної практики, які випливають з принципу мультикультуралізму.

Ключові слова: *мультикультуралізм, тотальність, громадянське суспільство, публічна сфера, громадянський ремонт, соціальна інтеграція, соціальна справедливість.*

Поняття громадянського суспільства з'явилося в соціальній теорії наприкінці XVII сторіччя, завдячуючи роботам Джона Локка та Джеймса Гаррінгтона. Пізніше цей концепт розроблявся такими вченими як Адам Фергюсон, Адам Сміт, Жан-Жак Руссо, Георг Гегель та Алексіс де Токвіль. В той час громадянське суспільство розглядалося як автономна сфера, що протистоїть державі, а поняття громадянського суспільства охоплювало велику кількість установ, які знаходилися поза її межами. Воно включало капіталістичний ринок з його інституціями, приватні і публічні громадські асоціації та будь-які форми соціальних взаємодій, що створювали зв'язки солідарності. Ранні теоретики громадянського суспільства приписували ліберальному ринковому капіталізму моральну силу, надавали йому високу етичну оцінку [2, 24].

Позитивний морально-етичний тон поступово змінюється на початку XIX сторіччя. Капіталізм вже не розглядається як етична, подібна бджолам

Б. Манделія, кооперація людей, натомість починає асоціюватися з інструментальною раціональністю, домінуванням та експлуатацією. Відповідно, змінюється розуміння громадянського суспільства. К. Маркс у своїх ранніх роботах розглядає громадянське суспільство як поле гри егоїстичних акторів, як політичну арену, що маскує інтереси класу буржуазії. Суспільство у колективному і моральному сенсі розчиняється у трясовинні приватних інтересів. За такої ситуації громадянське суспільство як важливе поняття соціальної теорії поступово відходить у затінок. Бідність, експлуатація, класовий конфлікт стають головними темами соціальної науки. Питання соціальної солідарності витісняються на другий план [2, 25-26].

Інтерес до громадянського суспільства поновлюється наприкінці 80-х років ХХ сторіччя. У політичній і соціальній науці відбувається поступовий відхід від конфліктологічних підходів і повернення до теорії демократії. Зростає інтерес до герменевтики, прагматизму та теорії комунікативної дії. Увага дослідників спрямовується на аналіз неформальних зв'язків, культурних і символічних процесів, комунікативних інтеракцій, інститутів громадянського суспільства, процесів соціальної солідарності [2, 29].

У сучасних соціальних та політичних науках дослідження громадянського суспільства здійснюються крізь призму декількох методологічних парадигм, відповідно, способи його концептуалізації відрізняються. У даній статті хотілося б зупинитися на розгляді деяких методологічних аспектів теорії громадянського суспільства Джеффри Александера, а саме – окреслити особливості принципу мультикультуралізму і ті наслідки для соціальної практики, які слідує із застосування цього пізнавального принципу.

Александр розуміє громадянське суспільство як сферу, яка є аналітично незалежною та емпірично відділеною від держави та господарства, а також від інших соціальних сфер, таких як сім'я та релігія. Громадянське суспільство потрактовується як сфера солідарності, в якій виникає особливий тип узагальненої спільноти. Ця спільнота підтримується громадською думкою, культурними кодами, громадськими організаціями, а також специфічними інтеракційними практиками, такими як ввічливість, люб'язність, раціональна критика, взаємна повага. Громадянське суспільство, за Александром, обмежене кордонами негромадянських сфер – коди і наративи, установи і інтеракції, які лежать в основі громадської солідарності відділяються від тих, які регулюють світ економічної кооперації

та конкуренції, а також від тих, що регулюють афективні та інтимні стосунки в сімейному житті [2, 31-33].

Громадянське суспільство можна визначити більш виразніше, охарактеризувавши його місце серед інших структурних елементів суспільства модерну. До таких раціональних структур належить, перш за все, дві функціонально пов'язані між собою системи – капіталістичне господарство та сучасна держава, як вони оформилися навколо організаційного ядра приватного підприємства та державної бюрократичної установи. Сюди ж відносяться процеси формування та розвитку сучасної раціональної культури, які полягають у відкріпленні науки і техніки, права і моралі, мистецтва і літератури від тих космологічних, релігійних та метафізичних вчень, в яких вони були спочатку укорінені, і у їх подальшому розвитку як автономних культурних сфер цінностей [3, 158-159, 176].

Кожен із зазначених елементів суспільства модерну виконує свої функції. Так капіталістичне господарство та сучасна держава забезпечують матеріальне відтворення суспільства, культурні сфери цінностей через виробництво культурного знання забезпечують символічне відтворення суспільства і, нарешті, громадянське суспільство пов'язане з виробництвом соціальної інтеграції або соціальної солідарності, яка викристалізовується через вільну комунікацію громадян у межах публічної сфери.

Джеффри Александер розробляє теорію громадянського суспільства з точки зору неофункціоналізму та «культуральної» соціології. Його теорія є відповіддю на популярний у європейській соціології «критичний» підхід до дослідження громадянського суспільства, представлений, перш за все, працями Юргена Габермаса. Александер є критиком Габермаса. Свій принцип мультикультуралізму американський вчений протиставляє принципу тотальності, який використовує у дослідженнях громадянського суспільства його німецький колега.

Так для Юргена Габермаса суспільство складається з двох взаємопов'язаних елементів: системи і життєсвіту. Під системою Габермас розуміє сферу егоїстичних взаємовідносин та стратегічних дій, що сформувалася навколо базових структур суспільства модерну – капіталістичного господарства та сучасної держави. Це є сфера конфліктів та нерівностей. У межах системи кожен актор діє цілераціонально, розглядаючи іншого як засіб досягнення власної мети, і здійснює свою діяльність у відповідності з критерієм ефективності. Під життєсвітом Габермас розуміє область реальності, на фоні якої виникають усі ситуації в

повсякденній діяльності актора, а також горизонтоутворюючий контекст для процесів досягнення взаємопорозуміння. Життєсвіт являє собою поле комунікативної взаємодії, спрямованої на встановлення консенсусу. Це є сфера соціальної справедливості, де, згідно з Габермасом, відбувається комунікативне виробництво соціальної інтеграції або соціальної солідарності [4, 126-135].

Габермас показує, що до епохи модерну система розвивалися в межах життєсвіту і, не дивлячись на весь очевидний прогрес, ніколи не досягала такого ступеня диференціації, коли б її цілераціональність перетворилася б у відкрити загрозу нормального його функціонування. Однак, з початком капіталістичної модернізації традиційних суспільств система виходить за межі життєсвіту, витісняє життєсвіт у своє зовнішнє оточення і порушує його відтворення, систематично обмежуючи орієнтовану на досягнення взаємопорозуміння комунікацію. Економічний та політичний світи колонізують життєсвіт і знищують соціальну солідарність. Солідарність є приреченою, бо вона є вразливою для вторгнення сфер більш сильного, матеріального характеру.

Аби протистояти когнітивно-інструментальним імперативам системи життєсвіт, згідно з Габермасом, приймає форму громадянського суспільства. В його межах здійснюється вільне, спрямоване на досягнення взаємопорозуміння спілкування. Внаслідок такого спілкування саме в сфері громадянського суспільства відбувається відтворення життєсвіту, здійснюється виробництво соціальної солідарності, а також викристалізовується комунікативна влада, яка здатна перешкоджати інтервенціям системи в життєсвіт і «рятувати» останній від колонізації системою [4, 318-319]. Габермас переконаний, що через нормальне функціонування громадянського суспільства можливо не лише обмежити систему, але й «повернути» її назад в межі життєсвіту. Відтак, Габермас в своїй теорії громадянського суспільства намагається сконституювати суспільство як життєсвіт. Оскільки новий виток глобалізації призводить до того, що система виходить за межі окремих суспільств, діє на наднаціональному рівні і тяжіє до того, аби колонізувати та руйнувати життєсвіти локальних суспільств, Габермас вважає, що і громадянське суспільство має «вийти» за межі національних суспільств і має бути сформоване в межах як мінімум усієї Європи. Це, на думку Габермаса, дасть змогу обмежити «глобальну» систему і «повернути» її в межі спільного для

Європи життєсвіту. Вчений фактично прагне сконституувати Європу як життєсвіт.

Критикуючи теорію Габермаса, Александер зазначає, що німецький вчений використовує недоречні методологічні орієнтири. Габермас хоча й відійшов від традиційного марксистського інструментарію і громадянське суспільство концептуалізує крізь призму теорії комунікативної дії, він тим не менш повторює фігури мислення, притаманні марксизму. Габермас продовжує теоретизувати в категоріях тотальності. Принцип тотальності, згідно з Александером, передбачає особливий спосіб мислення – мислення, яке спрямоване на визначення «фундаменту», базового елемента соціальної системи, по відношенню до якого усі інші є другорядними. Так, наприклад, ортодоксальний марксизм визначав фундаментом економічне поле, по відношенню до якого усі інші елементи є лише похідними, надбудовою. Соціальна система, відповідно, зводилася до економічного базису [1, 6].

Мислення категоріями тотальності втілювалося у відповідну форму соціальної практики, що пов'язана з перебудовою суспільства. Марксистські теоретики були переконані, що соціальні трансформації повинні співпадати із трансформаціями у полі економічних відносин: як тільки буде змінено базис, усі інші сфери суспільства більш чи менш одночасно зміняться самі собою. Революційно налаштовані інтелектуали наполягали, що лише після того, як будуть встановлені нові форми економічної структури, зможуть діяти оновлені етичні, моральні та культурні фактори [2, 215].

Александер показує, що Габермас повторює фігури мислення категоріями тотальності. Якщо марксистична соціальна система ототожнювалася з економічною сферою, то Габермас тяжіє до того, аби ототожнити її з життєсвітом. Німецький вчений пропонує можливість створення соціальної системи, яка є повністю громадянською, солідарною, суспільства, яке є гомогенним із життєсвітом. Відповідно, соціальна практика у Габермаса передбачає своєрідну зміну суспільства і ґрунтується на діях, які спрямовані на обмеження системи і повернення її «назад» в рамки життєсвіту. Така практика передбачає розширення впливу логіки функціонування громадянського суспільства на інші підсистеми, які функціонують за іншою логікою [2, 194].

Застосування принципу тотальності може вести до спрощеного мислення, яке відкидає плюралізм та різноманіття і яке здатне викривляти теоретизування, зосереджуючись виключно на одній сфері суспільства за рахунок інших. Підхід німецької критичної традиції ігнорує необхідність

функціональної диференціації і комплексності: чим більш розвиненим є суспільство, тим більше з'являється в його межах різних типів інституційних сфер та дискурсів. Александер переконаний, що «повна» реалізація громадянського суспільства обмежена такими сферами. Громадянське суспільство та інші інституціоналізовані сфери суспільства складаються із субстанцій різного роду, і не доречно одні з них зводити до інших. Громадянське суспільство здатне колонізувати негромадянські сфери суспільства, а не лише бути колонізованим ними [2, 195].

Представники європейської критичної теорії, на думку Александера, не змогли побачити в межах громадянського суспільства рухи, що не підіймали претензій на тотальність, натомість виступали за збереження відмінностей. Так, наприклад, рухи афро-американців за громадянські права не мали нічого спільного з радикальною перебудовою суспільства в термінах системи та життєвіту чи в будь-яких інших термінах марксистської традиції. Те саме стосується рухів за ідентичність етнічних меншин, релігійних меншин, феміністичні протести за визнання повних прав жінок, рухи за громадянські права геїв та лесбійок, тощо [1, 7].

Утопічні рухи рас, етносів, гендеру та статі формують особливий метанарратив, який Александер називає «мультикультуралізмом». Мультикультуралізм не прагне до універсалізму. Він ідеалізує відмінності, атакує однорідність та асиміляцію. Принцип мультикультуралізму пов'язаний не із спільністю та гомогенністю, але з деструкцією претензій на тотальність, з реконструкцією, відновленням та захистом диференційованих культурних дискурсів. Для Александера мультикультуралізм в сфері громадянського суспільства означає розпізнавання відмінностей. Расовий статус, периферійні етнічні витоки, маргіналізовані релігії, підкорені гендери, репресовані сексуальності, тіла з різними фізичними можливостями, мови меншості – усі ці якості перевитлумачуються як варіації якостей громадськості. За мультикультуралізму універсальне партикуляризується. Особливі відмінності не повинні елімінуватися або заперечуватися [2, 369-397, 452].

Фактично для Александера громадянське суспільство стає не стільки підсистемою суспільства, що протистоїть іншим підсистемам, скільки своєрідним комунікативним полем, де актуалізуються та обговорюються питання соціальної несправедливості, яка може виникати в негромадянських сферах суспільства, наприклад, в межах капіталістичного господарства або в межах сім'ї тощо. Представники критичної теорії традиційно

зосереджувалися на економічному полі. Проблеми, що в ньому виникали, інтерпретувалися не як проблеми в одній соціальній сфері серед інших, але як проблеми суспільства в цілому. Як відповідь, радикально налаштовані інтелектуали і їх послідовники вимагали побудови іншого типу суспільства, такого, в якому негромадянська природа сфер, що межують з громадянським суспільством, була б фундаментально змінена. Однак, як показує Александер, соціальна несправедливість може виникати і в інших сферах: в релігійній та в етнічній, в сфері сім'ї, серед гендерних та расових відносин, стосовно мовних груп тощо. Так, наприклад, феміністки аргументують, що сучасні суспільства є за своєю природою патріархальними, і що саму ідею громадянського суспільства неможливо реалізувати доти, доки чоловіки домінують над жінками. Сіоністи доводять, що європейські суспільства є антисемітськими. Етнічні та расові націоналісти стверджують, що громадянська сфера у суспільствах з білим населенням завжди будуть виключати аборигенів та небілих, тощо [2, 209].

Оскільки у відповідності з принципом мультикультуралізму Александер розуміє громадянське суспільство як сферу поміж інших не громадянських сфер і оскільки вчений відкидає тоталізуючі проекти соціальних змін, як, наприклад, повернення системи в межі життєсвіту, то, відповідно, змінюється і розуміння соціальної практики. Це вже не проекти по перебудові соціальної системи. Застосування принципу мультикультуралізму передбачає особливий вид соціальної практики, який Александер означає терміном «громадянський ремонт». Суть громадянського ремонту полягає в тому, що коли виникають проблеми з порушенням соціальної справедливості в тій чи іншій суспільній сфері, групи, права яких порушили, починають орієнтувати свою діяльність на використання комунікативних інститутів громадянського суспільства (громадська думка, мас медіа, соціологічні опитування та громадські асоціації), які могли б мобілізувати переконання, а не силу, і на використання регулятивних інститутів (волевиявлення, політичні партії, урядові установи, право), які могли б нав'язати громадську владу проти влади іншого типу [2, 228-229].

Комунікативні та регулятивні інститути громадянського суспільства дають змогу протестам, що виникають в одному структурному секторі – будь то економіка, сім'я чи релігія, – бути перенесеними у сферу громадянського суспільства. Проблеми відтепер хвилюють «суспільство» в цілому. Як наслідок, комунікативна влада, вироблена в межах

громадянського суспільства, здатна тиснути на інститути держави і сприяти відновленню соціальної справедливості в тій чи іншій сфері. Як тільки справедливість більш менш відновлена, рухи за «громадянський ремонт» затихають. Прикладами «громадянського ремонту» можуть слугувати робітничі рухи, що переносили проблеми із економічної сфери у сферу громадянського суспільства, а також релігійні, етнічні, расові, гендерні та інші рухи, що актуалізують проблеми в тих чи інших сферах соціальної системи [2, 231-232].

Якщо ж громадяни не мають доступу до основних комунікативних та регулятивних інститутів громадянського суспільства і, відповідно, не можуть зреалізувати практику «громадянського ремонту», то така ситуація може призвести до революційних трансформацій, що передбачають радикальну зміну суспільства. Александер вважає, що революційні рухи були характерними якраз для тих країнах, де слабо розвинена публічна сфера, де структури і культурні коди громадянського суспільства не були повністю зреалізовані, де соціальна солідарність була фрагментаризована, а інституціональна незалежність громадянського суспільства від негромадянських сфер була пошкоджена. Ті ж країни, де були добре розвинені структури громадянського суспільства, вирішували проблеми неревольюційним шляхом [2, 228-229].

Фактично кожен рух за «громадянський ремонт» розвивається і надихається мрією про демократичну коректуру відносин в конкретній не громадянській області, з метою зробити її більш сумісною з ідеалами автономії, справедливості, рівності та солідарності. Александер стверджує з цього приводу: «Я є не лише представник непривілейованого класу, або жінка, або представник іншої раси чи національної меншини, я є також членом громадянського суспільства і через це я є рівним і солідарним з усіма іншими» [1, 9]. Коли рух за «громадянський ремонт» призведе до успіху чи невдачі, спроби його ідеалізації скінчаться, утопічний ентузіазм вичерпається. Їх витіснять утопії з інших сфер, інші не громадянські ідеали справедливості. Це, як показує Александер, є джерело руху критичних та утопічних сил громадянського суспільства [1, 10].

Отже, принцип мультикультуралізму в теорії громадянського суспільства Джеффри Александера виступає альтернативою принципу тотальності, що притаманний європейській критичній соціологічній традиції. У відповідності з принципом мультикультуралізму громадянське суспільство постає не як форма життєвіття, що протистоїть системі, а як громадянська сфера серед

інших, не громадянських, як сфера для комунікації, спрямованої на виробництво соціальної інтеграції. Громадянське суспільство виступає полем, куди переносяться і де обговорюються питання соціальної несправедливості, що виникають в тих чи інших функціонально диференційованих сферах суспільства. Соціальна практика у відповідності з принципом мультикультуралізму постає не як перебудова суспільства в термінах, наприклад, обмеження системи і її повернення в рамки життєвіту, а як «громадянський ремонт». Практика «громадянського ремонту» здійснюється мультикультурними рухами і передбачає використання комунікативних та регулятивних інститутів громадянського суспільства з метою відновлення соціальної справедливості. В політичній та ідеологічній площині принципу мультикультуралізму відповідають ліберальні цінності, тоді як принципу тотальності – цінності соціалістичні та соціал-демократичні.

Література

1. *Александр Дж.* Прочные утопии и гражданский ремонт // Социологические исследования. – 2002. – № 10.
2. *Alexander J. C.* The Civil Sphere. – Oxford: Oxford University Press, 2008.
3. *Habermas J.* The theory of communicative action / [translated by Thomas McCarthy]. – Volume one: Reason and the rationalization of society. – Boston: Beacon Press, 1984.
4. *Habermas J.* The theory of communicative action; [translated by Thomas McCarthy]. – Volume two: Lifeworld and system. – Boston: Beacon Press, 1987.

M. Bulatevych. Multiculturalism principle in Jeffrey Alexander's theory of civil society.

The article elucidates the multiculturalism principle in Jeffrey Alexander's theory of civil society. The idea of this principle is exposed by its contraposition with the totality principle, which is inherent to the European critical sociological tradition. The consequences for social practice, which arise from the multiculturalism principle, are shown.

Keywords: *multiculturalism, totality, civil society, public sphere, civil repair, social integration, social justice.*